

Adela Ptičar

ŠKOLSKI JEZIČNI PRIRUČNIK UPUTJENJE K' LIPOPISANJU IZ 1785. GODINE

U radu se prikazuje jedan školski priručnik o krasopisu koji po jeziku i grafiji pripada slavonskom krugu druge polovice 18. stoljeća, ali ima znatan broj tipičnih čakavskih osobina.

Školstvo druge polovice osamnaestoga stoljeća u Austro-Ugarskoj Monarhiji u znaku je velike i sveobuhvatne reforme što se očituje na svim razinama, od otvaranja velikoga broja novih škola, njihova posvjetovljivanja, odredbi o financiranju, utvrđivanja broja školskih predmeta i njihova programa do stvaranja prikladnih školskih priručnika. Bečki se priručnici prevode na jezike naroda koji žive u Monarhiji a namijenjeni su raznim školskim predmetima, tako npr. računu (*Anleitung zum Rechnen, zum Gebrauche den Nazionalschulen in dem Königreiche Ungarn – Napuchenye vu Brojo-Znanye. Za potrebnost narodnih skol, Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva* (Budim 1790)¹ i *Uputjenje u Brojo-znanje, illi racsun za potribu narodnih ucsionicah u macxarskom i slavonskom kraljestvu* (Budim 1798)², vjeronauku (*Der kleine Katechismus mit Fragen und Antworten für die kleinsten Kinder* (Ofen 1783)³ – *Mali katekismus z pitanyi y odgovori za najmlajsse vuchenike horvatzkoga orszaga* (Zagreb 1782); *Mali katekismus z pitanyi y odgovori za najmlajsse vuchenike horvatzkoga orszaga z pridavkom Dvorenje pri szv. messe* (Zagreb 1786)⁴; *Anleitung in die biblische Historie des alten und neuen Testaments, zum Gebrauche der Nazionalschulen in dem Königreiche Ungarn*⁵ – *Historia iliti Pripovedanye Svetoga pizma*

1 Usp. A. Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, 2, Zagreb 1911, str. 35.

2 Usp. W. Kessler, *Buchproduktion und Lectüre in Zivilkroatien und –slawonien zwischen Aufklärung und "National Wiedergeburt"* (1767–1848), Sonderdruck aus dem Archiv für Geschichte des Buchwesens, Band XVI, Lieferung 2. Frankfurt am Main 1976, str. 609 i 674; naslovi su citirani prema autorima navedenima u bilj. 1 i 2, no oni su velika slova stavljali po vlastitu nahodjenju jer priručnici iz toga razdoblja imaju naslove tiskane verzalom.

3 A. Cuvaj, *n.d.*, 2, str. 35.

4 W. Kessler, *n.d.*, str. 596; štokavska verzija toga katekizma tiskana je tek 1846. u Budimu: *Mali katekizam u pitanjih i odgovorih za najmenšu dëcu Kraljevstva Hërvatskoga*.

5 Usp. A. Cuvaj, *n.d.*, 2, str. 35.

zlaroga y novoga zakona, za potrebnost narodnih skol horvatzkoga orszaga (Budim 1781); *Historia svetoga pisma staroga i novoga zakona za potribu narodnih ucionicah u macxarskom i slavonskom kraljestvu* (Budim 1798)⁶. Među njima ima i priručnika koji su važni za hrvatski jezik, premda se ni za ostale ne može reći da su jezično nezanimljivi i nevažni: kako je to vrijeme stvaranja hrvatskoga jezičnog standarda, u njima se mogu pratiti začeci terminologija mnogih struka.

Jezični priručnici toga vremena opisuju hrvatsku, njemačku i latinsku gramatiku općenito, pravopis⁷, ortoepiju⁸, krasopis. Većina je tih priručnika dvojezična, hrvatsko-njemačka, pa su za hrvatska jezična istraživanja relevantni i oni priručnici u kojima se opisuje njemački jezični sustav, osobito u terminološkom smislu.

Za hrvatsko se jezično područje tiskaju priručnici u dva standarda – štokavskome (tzv. "slavonski jezik") i kajkavskome (tzv. "horvatski jezik"). Naslovna stranica svakoga priručnika upućuje nas kojem je području priručnik namijenjen, tako npr. UPUTJENJE K' SLAVONSKOMU PRAVOPISANJU ZA POTRIBU NARODNIH UCSIONICAH U KRALJESTVU SLAVONIE⁹, ili UPUTJENJE U LEPOPISANJE ZA POTRIBU NARODNI UCSIONICAH U KRALJESTVU MACXARSKOMU, I SLAVONSKOM¹⁰, ili NAPUCHENYE VU NAVUK NEMSKOGA JEZIKA ZA POTREBUVANJE NARODNIH SKOL VUGERSKOGA, Y HORVATZKOGA KRALJEZTVA¹¹. Priručnik koji se prikazuje u ovome radu nema takve odrednice: ANLEITUNG ZUM SCHÖNSCHREIBEN, NEBST VORANGESETZTEM ERSTEN THEILE DER DEUTSCHEN SPRACHLEHRE ZUM GEBRAUCHE DER NATIONALSCHULEN / UPUTJENJE K' LIPOPISANJU, SKUPA PREPOSTAVNIM PĚRVIM DĚLLOM NAUKA NIMSHKOGA JEZIKA ZA POTRIBU NARODNIH SHKŌL. Knjiga je tiskana u Ljubljani 1785, ima 63 stranice male osmine, a sastoji se zapravo od dva priručnika – prvi je *Del PĚrvi Nimshkoga Jezika od Pravo-izgovaranja ili Pravoshthanja* (str. 3–27), a drugi je ono što stoji u naslovu priručnika, *Upu-tjenje k' lipopisanju* (str. 28–64)¹². Ta su dva dijela za potrebe hrvatskoga školstva izlazila i kao samostalne knjige, tako prvi pod naslovom KRATKI NAVUK OD PRAVOPISZANYA NEMSKOGA ZA POTREBNOZT NARODNIH SKOL / ANLEITUNG ZUR DEUTSCHEN RECHTSCHREIBUNG, ZUM GEBRAUCHE DER NATI-

6 W. Kessler, *n.d.*, 553.

7 Usp. A. Ptičar, Hrvatski pravopisni priručnici u drugoj polovici 18. stoljeća, *Rasprave Zavoda za jezik*, 16, Zagreb 1990, str. 229–236.

8 Npr. NAPUCHENYE VU HORVATZKO PRAVOPISZANYE, Z PRAVOCHTENYEM, Y GLASZO-MERENYEM. ZA POTREBNOZT NARODNIH SKOL VUGERSZKOGA Y HORVATZKOGA ORSZAGA, Budim 1780.

9 Ofen 1779.

10 Budim 1792.

11 Budim 1779.

12 Na str. 28–36 zapravo je opširno kazalo, tj. repertorij teksta o krasopisu koji slijedi.

ONALSCHULEN IM KÖNIGREICHE CROATIEN (Ofen 1780), a drugi kao UPUTJENJE K' LEPOPISANJU ZA POTRIBU NARODNI UCSIONICAH U KRALJESTVU MACXARSKOM, I SLAVONSKOM (Budim 1792)¹³.

Spomenuto je ljubljansko izdanje također dvojezično, na lijevoj je stranici njemački, a na desnoj usporedan hrvatski tekst. Oba su mu dijela za hrvatska jezikoslovna istraživanja tematski nezanimljiva; prvi daje osnovne naznake nje-mačke ortoepije i ortografije, a drugi donosi elemente krasopisa i upute o njihovoj primjeni (vrste poteza, visina, širina i debljina slova i sl.). Međutim, s jezičnoga stajališta taj je priručnik izuzetno zanimljiv.

Grafija je dosljedno "slavonska", dakle ona što je prevladavala u Slavoniji, osobito od sedamdesetih godina 18. stoljeća, a kojom su tiskane sve školske knjige za to područje a i najveći dio ostalih djela. Osnovne su joj diferencijalne¹⁴ naznake: *cs* = "č", *ch* = "ć", *cx* = "g", *dj* = "đ", *er* = "r", *sh* = "š", *x* = "ž". Unatoč toj grafiji, ostali elementi priručnika upućuju na to da je tekst namije-njen drugom području. Tako su svi priručnici namijenjeni slavonskom školstvu tiskani u Budimu¹⁵, a ovaj nosi oznaku *Laibach 1785*, no svakako je najzanim-ljivije to što se njegov jezik odlikuje nekim tipičnim čakavskim osobinama.

U to su vrijeme u Hrvatskom primorju i njegovu zaleđu (tj. u području pod Austro-Ugarskom) postojale mnoge škole, npr. trivijalne 1772. u Prezidu kod Čabra, 1779. u Bakru, Kraljevici, Sv. Jurju, Jablancu, Perušiću, Buniću, a glav-ne u Senju, Karlobagu, Otočcu¹⁶. Prema jednom popisu inventara u školi u No-vom Vinodolskom ta se knjižica izrijekom spominje¹⁷. Bilo bi zanimljivo istražiti koji su se školski priručnici upotrebljavali na onom čakavskom jezičnom podru-čju koje je bilo u okviru tekuće školske reforme u Monarhiji; takvo bi istraživa-nje pretpostavljalo proučavanje programa, zapisnika i izvještaja u školskim arhivima, što je opsežan i dugotrajan posao i prelazi okvire prikaza jednog pri-ručnika, ali bi rezultati bili važan doprinos poznavanju funkcioniranja jezičnoga standarda u Hrvatskoj u drugoj polovici 18. st., jer je priručnik o kojem je ovdje riječ jedini u zagrebačkim knjižnicama koji ima čakavskih jezičnih osobina, a ne-dvojbeno je da su se na tom području upotrebljavale i neke druge školske knjige, no koje su to bile, još treba utvrditi.

Evo nekih čakavskih jezičnih osobina¹⁸ u *Uputjenju k' lipopisanju* iz 1785. godine. Od onih najprozirnijih, na leksičkoj razini, to su:

13 A. Cuvaj, *n.d.*, 2, str. 35, 129 i 131 spominje isti priručnik i iz 1780. godine, a također i kajkav-sko izdanje pod naslovom *Napučenje k' lepopisanju*, Zagreb 1786; u zagrebačkim se biblioteka-ma ta dva priručnika nisu našla.

14 U odnosu na suvremenu grafiju.

15 Budimska sveučilišna tiskara imala je caričin privilegij za tiskanje školskih knjiga za Slavoni-ju i Ugarsku.

16 Usp. A. Cuvaj, *n.d.*, 1, str. 463-464.

17 Usp. A. Cuvaj, *n.d.*, 2, str. 143; iako se na tom mjestu ne citira godina izdanja po naslovu je si-gurno da se radi upravo o udžbeniku tiskanu u Ljubljani.

– zamjenica *ča* i njezine izvedenice: *csagod* 9, 55, *zacs* 13, 59, *csaje* 13, *csa-sa* 13, 23, 25, *csa* 51;

– glagol *štati* i izvedenice: *pravoshtanje* 3, 5, *proshtal* 11, *shtat* 19, 23, *csa se ocsito shtat ima, valja pèrvo pomnjivo proshtat* 20, *shtalcu* 21, *shtese* 23, *shtanju* 25, *proshtat* 25, *shtal bude* 39;

– prilog *kadi*¹⁹: *kadi* 7, 21.

Na fonološkoj razini treba naglasiti postojanje ikavsko–ekavske zakonitosti po Jakubinskij–Meyerovu pravilu, dakle fonem *ě* reflektira se kao *i* osim u uvjetima što ga spomenuto pravilo utvrđuje²⁰. Tako prema ikavskim likovima *nimski* 3, *minjanje* 3, *ricsi* 3, *slidecha* 5, 15, *slidi* 7, *nimaju* 9, *vixbanje* 17, *dospivaju* 17, *prominit* 19, *bilixenja* 19, *lipogovorljivost* 21, *vrimena* 21, *misec* 21, *odsiku* 23, *potribovat* 23, *kripost* 23, *bilixka* 27, *pisnicksoga* 29, *livoj* 37, *csovikom* 39, *upopricsni* 42, *gori, doli* 42, *priko* 51, *dvi* 53, dolaze ekavski *letto* 11, *pred* 13, *sredu* 17 ali *sridnjega* 39; *senasti* (“sjenasti”) 26, 41; *del* 3, 20, *dellom* 15, 17, 41, *tela* 26, 37, *delu* 35, *telo* 37, *della* 59 ali *dilenje* 5, *dilese* 5, 7, *dili* 17; zatim *mera* 51 ali *glasomirenje* 3, *mirit* 11, *miri* (3. l. sg. prez.) 49. Primjeri poput *umrit* 13, *razumit* 19 nisu izuzeci od navedenoga pravila nego je infinitivno *i* otpalo nakon što je pravilo o ikavsko–ekavskoj zakonitosti već bilo provedeno. Postoje iznimke od navedenoga pravila koje su ili rezultat raznih analoških procesa ili širenja ikavizama na račun ekavizama što se više ide od sjeverozapada prema jugoistoku čakavskoga područja, npr. složenice *predstavnomu, predzadnjom* 13, *predhodechih* 15, u kojima prefiks *pred* zadržava svoj osnovni lik koji ima kada dolazi kao prijedlog, zatim *dellih* 33, 37, *ovde* 7, 31, 55, 57, *sinokosha* 11, *naslidovat* 25, *sredina* 51, ali u tom je priručniku premalo primjera za takvu analizu, a i ovome radu nije namjera tumačenja te pojave nego samo njezino utvrđivanje.

Slogotvorno se *r* u tome tekstu bilježi u najvećem broju slučajeva kao u knjigama za slavonsko područje²¹, dakle *pèrvi* 3, *uzderxuju* 3, *dvojuèrstni* 9, *Isukerst* 11, *sverhi* 11, *serditost* 13, *umerli* 15, *merzenje* 21, *berdo* 21, *persta* 39 ali ima i nekoliko slučajeva s čakavskom zamjenom *ar*: *Harvatska Darxava* 13, *razpârshane* 15, *barz, i verlo xiv glas* 25, *art pera* 37, *s obadvimi arti pera* 40, *s jednim artom pera* 42.

Po ostalim svojim značajkama *Uputjenje k' lipopisanju* pripada krugu djela pisanih onom štokavštinom koja je norma u školskim priručnicima, gramatikama (s aneksnim rječnicima) i književnim djelima u Slavoniji u drugoj polovici

18 Analiza čakavskih osobina obavljena je prema M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977.

19 Izrazito čakavska osobina kao rezultat težnji za ostvarivanjem jake vokalnosti, usp. M. Moguš, *n.d.*, str. 21.

20 *ě* + *t, d, n, l, r, s, z* + *a, o, u, ø*; usp. M. Moguš, *n.d.*, str. 39.

21 Ne znači, naravno, da to možda nije i čakavska realizacija, gdje je kolebanje između više mogućnosti vrlo izrazito; usp. M. Moguš, *n.d.*, str. 30–34.

18. st. Prevoditelj teksta nam je nepoznat, no sudeći po upravo nabrojenim karakteristikama on je čakavac koji nastoji pisati standardnim jezikom, a da pod tim podrazumijeva štokavski standard posve je očito. Usporedimo li isti tekst u "slavonskome" i ovom ljubljanskom izdanju, vidjet ćemo da je priručnik preveden samostalno, da on nije prerada budimskog izdanja, iako je već po grafiji, a potom i po jeziku, očito da je poznavao štokavske priručnike. Kao ilustraciju donosimo dio kazalā *Uputjenja k' lipopisanju* o kojemu je riječ i *Uputjenja k' lipopisanju* iz 1792.²²

Uputjenje k' lipopisanju
(Ljubljana 1785)

Ispisivanje

Lipopisanje ucsi slova iz temeljnih potezov, i ricsi iz Slov uredno s perom skupa sastavljat

I. Del

Od priprave k – Pisanju

A. Naredbe za prikladno nameshčenje tela

B. Naredbe za ravnanje ruk

C. Naredba od derxanja pera

II. Del. Od nimshkoga Rukopisa

A. Od tekuchega Rukopisa

**Bilixka*

I. Shest poglavutih verstih temeljnih potezov

a) Vlasni

b) Senasti

c) Obrucnsni, tj. posve obli

d) Zanjcasti

e) Jajni, tojest naobli na priliku jaj

f) Zmijeni, tojest izviati na priliku zmije

Uputjenje k' lipopisanju
(Budim 1792)

Ispisanje

Vieshtina lepopisanja

ucsi slova iz temeljiti

potezah, i ricsi iz

slovah uredno s' perom sastaviti

I. Poglavlje

Od priprave k' lipopisanju

A. Uprave porad urednoga tela posadjenja

B. Uprave porad umestja Ruku

C. Uprave za Derxanje Pera

II. Poglavlje od Nimacskoga Pisma

A. Od Sitnoga Pisma (Kurrent schrift)

Biljexka

I. Shest glavne verstih od temeljnih Potezah

a) Lasni Potez

b) Sinnasti Potez

c) Polukruxni Potez

d) Malopognut Potez

e) Udicsni Potez

f) Zmijski Potez

²² Str. 26; izdanje iz 1792, kako je već napomenuto, drugo je izdanje, usp. bilj. 13.

Smisao proučavanja školskih priručnika jest u tome što oni dobro pokazuju stvaranje i učvršćivanje jezičnoga standarda. "Kada sredinom 18. stoljeća praktički nestane čakavština iz književnosti, ostaju kao književni jezici dva narječja: štokavsko i kajkavsko."²³ Između kajkavskoga književnog jezika na zalasku i štokavskoga u usponu izbor je, kako nam i ovaj tekst pokazuje, nedvojbena premda je dijalekatsko miješanje u nas pojava i vrlo česta i vrlo stara te je odraz spoznaje naših pisaca o tome da sve to pripada jednom jeziku, ovdje je određivanje prema standardu već posve svjesno i jednoznačno. Jesu li dijalektne osobine o kojima smo govorili rezultat nedovoljno izgrađenoga standarda ili želje prevoditelja da unošenjem elemenata vlastitoga narječja djeci olakša učenje, za naše je razmatranje irelevantno – cilj je bio pokazati da već u drugoj polovici 18. stoljeća današnji jezični standard funkcionira na mnogo većem području nego što obično mislimo.

Osim sociolingvističkoga značenja taj priručnik, a i ostali njemu slični a posve anonimni priručnici, imaju i značenje terminološko i leksikografsko, pa bi ih u nekakvu budućem rječniku 18. st. svakako valjalo uzeti u obzir. U njemu npr. nalazimo prvi put zabilježen tako važan jezikoslovni termin kao što je *veznik*²⁴, a i neki su leksemi potvrđeni prvi put, tako *lipogovorljivost* 21, *ura prahotekucha* 17, *kancelarijski* 29, 31, 33²⁵, što samo govori da su u našoj leksikografiji posve zanemarena ona djela koja nisu lijepa književnost ili veliki samostalni rječnici.

Uputjenje k' lipopisanju nije neko veliko djelo, ali je kamenčić u mozaiku hrvatskoga jezika, povijesti i kulture. Čini se da u tom mozaiku ima još mnogo praznih mjesta.

²³ Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1990, str. 28.

²⁴ Prema postojećim terminološkim radovima dolazi tek od A. Starčevića (1812); to ne znači da je termin stvorio prevoditelj *Uputjenja* nego da su naša dosadašnja povijesna jezikoslovna terminološka istraživanja nepotpuna. Usp. R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969.

²⁵ Prema *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, Zagreb 1880–1975.

Résumé

MANUEL LINGUISTIQUE SCOLAIRE "INSTRUCTION À LA CALLIGRAPHIE"
PROVENANT DE L'ANNÉE 1785.

Le manuel sur la calligraphie sous titre "Instruction à la calligraphie" (en croate: *Uputjenje k' lipopisanju*) est publié à Ljubljana en 1785 et il est un des livres proscrits au cours de la réforme scolaire dans la monarchie d'Autriche-Hongrie, traduits de l'allemand. La graphie de ce manuel est conséquemment "slavonienne" mais quelques caractéristiques čakaviennes (le pronom *ča*, le verbe *štati*, l'adverbe *kadi*, *ar* pour *r*, les formens ikavo-ékaviennes) démontrent que le livre a été destiné aux écoles du Littoral Croate (*Hrvatsko primorje*). Le traducteur se propose d'employer l'usage linguistique štokavien ce qui nous indique que l'usage en question pouvait fonctionner sur un territoire plus large de ce qu'on prétend couramment.